

ТҮРК МАМЛЕКЕТТЕРДИН ПАРЛАМЕНТТИК АССАМБЛЕЯСЫ

АЙЛАНА-ЧӨЙРӨ, ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАР ЖАНА САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО БОЮНЧА КОМИССИЯ

СЕГИЗИНЧИ ЖЫЙЫН

2023-жыл 6-март, Баку

Отчёт

ТҮРКПА МҮЧӨ ӨЛКӨЛӨРДӨ БИОТҮРДҮҮЛҮКТҮ КОРГОО

I. КИРИШМЕ

1. Кыргыз Республикасынын Чолпон-Ата шаарында өткөн ТүркПАнын 11-пленаардык отурумунда кабыл алынган Катчылыктын 2023-жылга карата иш-чаралар планына ылайык, сегизинчи жыйындын күн тартибинин негизги маселеси “ТүркПА мүчө өлкөлөрдө биотүрдүүлүктү коргоо” аттуу тема боюнча чечим кабыл алынды.

2. Биотүрдүүлүк термини («биологиялык ар түрдүүлүк» деген сөздөн) бир генден экосистемага чейинки бардык деңгээлдеги Жер жүзүндөгү жашоонун ар түрдүүлүгүн билдирет жана жашоону камсыз кылуучу эволюциялык, экологиялык жана маданий процесстерди камтышы мүмкүн. Биологиялык ар түрдүүлүккө биз сейрек кездешүүчү, жоголуп бара жаткан түрлөрү гана эмес, адамдан баштап микробдор, козу карындар жана омурткасыз жаныбарлар сыяктуу биз аз билген организмдерге чейин бардык жандыктар кирет.

3. Өткөн кылымда планетадагы антропогендик ишмердүүлүктүн тез өнүгүшү экосистеманын тез өзгөрүшүнө жана бүткүл планетада биологиялык ар түрдүүлүктүн массалык түрдө жоголушуна алып келди. Биологиялык ар түрдүүлүккө болгон түздөн-түз коркунучтарга жашоо чөйрөсүнүн жоголушу жана бөлүнүшү, ресурстарды туруксуз

пайдалануу, инвазивдүү түрлөр, булгануу жана глобалдык климаттын өзгөрүшү кирет.

4. 1992-жылы Рио-де-Жанейродо өткөн Жер саммитинде кол коюу үчүн ачылган Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Конвенция (CBD) биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана туруктуу пайдалануу жана анын пайдаларын тең бөлүшүү үчүн эл аралык негиз болуп саналат.

5. Туруктуу Өнүгүүнүн 2030 Күн тартибинин 15-максаты болгон "Жерде экосистемасын сактоо", анын конкреттүү максаттары жана милдеттери менен жер үстүндөгү экосистемаларды туруктуу пайдаланууну, токойлорду туруктуу башкарууну, чөлгө каршы күрөшүү, жердин деградациясын токтотуу жана калыбына келтирүү, жана биотүрдүүлүктүн жоголушун токтотуу – бул мамлекеттер ортосундагы кызматташтык үчүн дүйнөлүк компас катары кызмат кылат.

6. Саясат, мамлекеттик пландар жана бюджеттер боюнча чечим кабыл алуучулар катары парламентарийлер Конвенциянын Тараптарынын Конференциясынын (КТК) чечимдеринен келип чыккан мыйзамдар боюнча чечимдерди кабыл алууда негизги акторлор болуп саналат. Мыйзамдарды түзүү, өзгөртүү жана ратификациялоо менен алар Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенция (БТК) боюнча эл аралык деңгээлде жетишилген консенсусту улуттук жана жергиликтүү деңгээлдеги иш-аракеттерге айланта алышат. Парламентарийлер ошондой эле Тараптардын Конференциясынын чечимдерин жана иш-чараларын ишке ашырууга көмөктөшүү аракеттеринде Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенциянын улуттук борборлорунун мандатын бекемдей алышат.

7. ТүркПАга мүчө мамлекеттер бул маселелерди аймактык жана эл аралык деңгээлде чечүүдө БУУнун Туруктуу өнүгүүнүн максаттарынын (ТӨМ) контекстинде макулдашылган иш-аракеттерди алып бара жатышат, бул бардык өлкөлөр үчүн жалпы максаттар болуп саналат.

8. ТүркПАнын Айлана-чөйрө, табигый ресурстар жана саламаттыкты сактоо боюнча Комиссиясы түзүлгөндөн бери мүчө-мамлекеттерде биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо жана сактоо маселелери боюнча 7 комиссиянын жыйынын жана 6 семинар өткөрдү.

9. Кабыл алынган документтерден көрүнүп тургандай, мүчө-мамлекеттер биологиялык ар түрдүүлүк менен байланышкан маселелерди чечүүгө жана көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун табууга абдан кызыкдар, ошондой эле өз ара пайдалуу жана тең укуктуулук принцибинин негизинде жана өз өлкөлөрүнүн мыйзамдарына ылайык кызматташууну өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө ниеттенүүдө.

10. Бул отчеттун максаты аталган маселе боюнча регионалдык кызматташтыктын артыкчылыктарын иштеп чыгуу. Отчет Азербайжандын, Казакстандын, Кыргызстандын жана Түркиянын тиешелүү министрликтеринен алынган маалыматтардын, ошондой эле тиешелүү эл аралык институттардын маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

II. МҮЧӨ МАМЛЕКЕТТЕРДЕГИ БИОТҮРДҮҮЛҮК

АЗЕРБАЙЖАН

11. Бир нече биогеографиялык аймактардын кесилишинде жайгашкан өлкө Европандан, Борбордук Азиядан жана Жер Ортолук деңизден келген түрлөрдү камтыйт жана Кавказ экорегионунун ажырагыс бөлүгүн түзөт. Азербайжан дагы төрт мамлекет (Орусия, Иран, Түркмөнстан жана Казакстан) менен Каспий деңизин бөлүшөт.

12. Каспий деңизинин Азербайжан секторунда балыктын 90 түрү бар, анын ичинен 40 түрү жана түрчөлөрү мамлекеттик мааниге ээ. Каспий деңизинде жашаган бир гана эндемикалык сүт эмүүчүлөрдүн түрү - Каспий мөөрү.

13. Өлкөдө жогорку өсүмдүктөрдүн 4500дөн ашык түрү катталган, анын ичинен 240 түрү эндемикалык болуп саналат. Экономиканын өнүгүүсү үчүн айыл чарбанын өнүктүрүүсү маанилүү. Ошондой эле Азербайжан бир катар дүйнөлүк маанилүү азык-түлүк өсүмдүктөрүнүн келип чыгуу борбору болуп эсептелет.

14. Өлкөдө омурткасыз жаныбарлардын 25 миңге жакын түрү катталган, анын 90% муунак буттуу жаныбарлар. Азербайжанда омурткалуу жаныбарлардын 698 түрү да жашайт: балыктар (104), амфибиялар (11), сойлоочулар (рептилиялар) (63), канаттуулар (405), сүт эмүүчүлөр (115).

15. Азербайжандын биологиялык ар түрдүүлүгүнүн негизги кыйынчылыктары төмөнкүлөр: (i) жердин деградациясы (кеңири шорлануу, жер кыртыштын кеңири таралышы, курулуш иштеринин начар жөнгө салынышы жана жер семирткичтерди, пестициддерди жана гербициддерди кеңири колдонуу); (ii) жашоо чөйрөсүн фрагментациялоо, дарыяларды тосуу, талаа экосистемасындагы ирригациялык каналдарды кеңейтүү, токой өртүнүн чыгышы); (iii) жаратылыш ресурстарын туруксуздук пайдаланышы (жайыттарда жана жарым кургак аймактарда ашыкча мал жаюу, жапайы канаттууларга жана өнөр жайлык түрлөрүнө

аңчылык кылуу, балыкчылык, суу бөлүштүрүүчү системаларды начар тейлөө); (iv) булгануу (калдыктарды эффективдүү башкаруу үчүн инфраструктуранын жана потенциалдын чектелгендиги, коркунучтуу калдыктарды сактоонун начар потенциалы, мунайдын калдыктары менен булганышы, транс чек аралык дарыялардан чыккан муниципалдык, өнөр жай жана айыл чарба калдыктары); (v) инвазивдүү түрлөр (деңизде жана жер үстүндө таралышы); жана (vi) климаттын өзгөрүшү (адаптациянын жана жумшартуунун алсыз потенциалы).

16. Азербайжандын ар бир негизги өндүрүш сектору үчүн аткарылган негизги биологиялык ар түрдүүлүктү жайылтуу боюнча иш-чаралар төмөндө баяндалган:

Энергетика тармагы: Гобустан районундагы шамал станциясы; Гобустандагы жана Апшерондогу гибриддик күн-шамал станцияларынын долбоорлору; Яшма шамал паркынын долбоору; Сумгаит электр станциясынын долбоору; AzDREStи оптималдаштыруу; бийик тоолуу 5 айылда биогаз орнотмолору; Балаханы полигонунун долбоорлору; BP үчүн иштелип чыккан ISO 14001-ылайык EMS; жана SOCAR «нөл калдыктары» стратегиясы.

Айыл чарба тармагы: био отунга байланышкан чыгымдардын өсүшүнө мамлекеттик субсидияларды киргизүү; мал чарбасын дагы интенсивдүү өнүктүрүү үчүн ири мал чарба комплекстерин өнүктүрүү; бекитилген айыл чарба өндүрүүчүлөрүн салыктан бошотуу.

Токой чарбасы: улуттук токой каптоосун кеңейтүү; шаарларды жашылдандыруу; жана деградация болгон токойлордун экологиялык функциясын калыбына келтирүү.

Суу чарбасы: региондордо суу тазалоочу курулуштарды куруу/кеңейтүү; айылдарда модулдук тазалоочу курулуштарды орнотуу.

Балык чарбасы жана аквакультура сектору: Балык чарбасы жөнүндө мыйзам долбоорун кайра карап чыгуу; 12 балык чарбасы (осётр, карп жана лосось); балыктарды, балыктарды кармоого квоталарды жана чектөөлөрдү сактоо, өзгөчө осётр балыктарына.

Таасирди башкаруу: Айлана-чөйрөгө таасирин баалоо жөнүндө мыйзам долбоору.

КАЗАКСТАН

17. Кең территориясы дээрлик Батыш Европага барабар болгон Казакстан өзүнүн бийик тоолуу зоналарына байланыштуу тоо экологиялык системаларынын көп түрдүүлүгүнө ээ. Ал жаратылыш

шарттарынын, экосистемаларынын жана түрлөрүнүн көп түрдүүлүгү менен айырмаланат.

18. Төрт негизги экологиялык системаны бөлүп көрсөтүүгө болот: токой (өлкө аймагынын 2%), талаа (28%), чөл (32%) жана тоо (7%). Калганын жайыт (8%), кен жерлер (4%) жана айыл чарба жерлери түзөт.

19. Казакстанда жогорку тамырлуу өсүмдүктөрдүн 6000ден ашык түрү, козу карындардын 5000 түрү, эңилчектердин 485 түрү, балырлардын 2000 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 178 түрү, канаттуулардын 489 түрү, амфибиялардын 12 түрү, балыктын 104 түрү кездешет.

20. Казакстандагы биоартүрдүүлүккө негизги басуулар (кысымдар) мунай жана газ өндүрүүгө; көмүр казып алууга; уранды жана башка пайдалуу кендерди казып алууга; таш жана шлак агындыларына; абанын булганышына; дренажга; калдыктарды сактоого; жол курууга; электр линияларды курууга; мунай жана газ проводдорду курууга; каналдар жана суу сактагычтарды курууга; жана сугаттарды курууга байланыштуу. Бул иш-аракеттердин бардыгы ар кандай жолдор менен биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушуна өбөлгө түзөт, анын ичинде суу жолдорунун, топурактын, жер астындагы суулардын жана атмосферанын булганышына; жашоо шарттарын өзгөртүүсү; биотада радионуклиддердин топтолушу; айлана-чөйрөнүн булганышы, кыртыштын жана жер астынын абалынын өзгөрүшү; жашоо чөйрөнүн уулуулугун жогорулатуу; суунун булганышы; инвазиялык түрлөрдүн жайгашуусу жана таралышы; жана оор металлдардын, пестициддердин, гербициддердин жана дефолианттардын топтолушу.

21. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында өлкөнүн 14,8 миллион гектардан ашык жери (5,44%) корголот, анын ичинде 9 корук, 4 улуттук парк, 60 өзгөчө корголуучу аймак, республикалык деңгээлиндеги 24 жаратылыш эстеликтери, 3 зоологиялык парк, 5 ботаникалык бак, бир нече дендрологиялык парктар, эл аралык маанидеги Рамсар конвенциясы тарабынан таанылган 3 суу сактагыч жана мамлекеттик маанидеги 150 суу сактагыч. Тоо экосистемалары эң көп орун алган (Аксу-Жабаглы жана Алматы коруктары). Талаа көлдөрүнүн (Кургалжын жана Нурзумское) экосистемалары бир азыраак берилген, бирок эң аз берилген бул Казакстандын аймагынын жарымынан көбүн камтыган чөл жана жарым чөлдүн экосистемалары. Үстүрт жана Барсакелмес коруктарында чөлдөрдүн экологиялык системасынын көп түрдүүлүгүнүн бир аз гана бөлүгү берилген.

22. 2007-жылдын 9-январында кабыл алынган Казакстандын Экологиялык кодекси өлкөнүн айлана-чөйрөнү коргоо системасына

олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизди. 2006-2008-жылдар аралыгында Казакстан улуттук экономиканын экологиялык туруктуулугун камсыз кылууга, өкмөт, бизнес жана өкмөттүк эмес уюмдардын деңгээлинде жаңы экологиялык тең салмактуу саясатты иштеп чыгууга, секторлор аралык өнөктөштүктү бекемдөөгө, экономиканын экологиялык жактан туруктуулугун камсыздоого багытталган бир катар мамлекеттик документтерди, Казакстандын 2024-жылга чейин туруктуу өнүгүүсүнө өтүү концепциясы кабыл алган.

23. Биотүрдүлүктүү сактоо (консервациялоо) (БТК) максаттарын колдогон мыйзам актыларына төмөнкүлөр кирет: Казакстан Республикасынын Токой кодекси (1993-жылдын 23-январы); Казакстан Республикасынын Суу кодекси (1993-жылдын 31-марты); «Жаныбарларды сактоо, көбөйтүү жана утилизациялоо жөнүндө» Казакстан Республикасынын Мыйзамы (1993-ж. 21-октябрь); Мунай жөнүндө Мыйзам менен күчүнө кирген Казакстан Республикасынын Указы (1995-жылдын 28-июну); Жер жөнүндө Мыйзамы менен күчүнө кирген Казакстан Республикасынын Президентинин Жарлыгы (1995-жылдын 22-декабры); Жер казынасы жана жер казынасын пайдалануу жөнүндөгү мыйзам менен күчүнө кирген Казакстан Республикасынын Президентинин Жарлыгы (1996-жылдын 27-январы); Экологиялык экспертиза жөнүндө Казакстан Республикасынын Мыйзамы (1997-жылдын 18-марты); Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө Казакстан Республикасынын Мыйзамы (1997-ж. 15-июль); Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жөнүндө Казакстан Республикасынын Мыйзамы (1997-ж. 15-июль).

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ

24. Жалпысынан Кыргызстанда биоартүрдүүлүктүн жоголушу экосистеманын деңгээлинде болуп, көпчүлүк экосистемаларга аздыр-көптүр адамдын иш-аракети таасир этет. Экстремалдуу өзгөрүүгө дуушар болгон экосистемаларга төмөнкүлөр кирет: тоолуу түздүк талаа сыяктуу тоо кыркалуу өсүмдүктөр комплекстери; Чүй өрөөнүнүн жээк жана саздак экосистемалары; жана Фергана өрөөнүнүн тоо этектериндеги кургак, жарым кургак жана чөл экосистемасындагы суб-түздүк жамаат.

25. Кыргызстандын тоолуу аймагында өлкөнүн негизги айыл чарба тармагы болгон мал чарбасы өнүккөн. Табигый жайыттар (жайыт жана

чабындылар) малды тоют менен камсыз кылуунун негизги булагы болуп саналат, анын көлөмү регионго жараша керектелүүчү тоюттун жалпы көлөмүнүн 60%дан 89%га чейин өзгөрөт.

26. Токойлор өлкөнүн салыштырмалуу аз аянтын ээлейт (5,62%) жана арча, пихта, карагай, майда жалбырактуу, жаңгак, клён жана жапыз мисте токойлору менен берилген. Алардын ичинен жаңгак жана карагайлуу токойлор өзгөчө жана дүйнөлүк мааниге ээ.

27. Тоо этектеринде жана тоолуу жамааттар жайыттар ашыкча жаюу себебинен ашыкча кыйналышат. Мындан тышкары, малдын санынын көбөйүшү жана табигый жайыттарды жакшыртуу боюнча иш-чаралардын жылдар боюу көрүлбөй жаткандыгы жайыттарга экологиялык жактан нормадан ашкан кысымга алып келди. Учурда жайыттардын бардык түрлөрү коркунучта; өзгөчө бул өтө маанилүү нерсе, анткени калктын көпчүлүгү мал-чарбадан көз каранды. Калктуу конуштардын кеңейиши, отун үчүн мыйзамсыз жыгач кыюу, мал жаюу жана башка факторлордон улам токой экосистемасына адамдын ишмердүүлүгүнүн тийгизген таасири жылдан жылга көбөйүүдө. Өлкөнүн суу экосистемасына булгануу жана суунун агымынын өзгөрүшү таасир этет.

28. Тоо-кен ишканаларынын саны жыл сайын көбөйүүдө жана алардын ишмердүүлүгү өлкөнүн тоолуу экосистемасынын биологиялык ар түрдүүлүгүнө олуттуу коркунуч келтирүүдө. Бул жер үстүндөгү экосистемага таасирин тийгизген ачык түрдө (алтынды) казып алуу; айлана-чөйрөнү булгоонун булагы катары потенциалдуу коркунуч туудурган мунай өндүрүү; жана Тянь-Шань тоолорунун сейсмо-геодинамикалык жана активдүү тоолуу-бүктөлгөн аймактарында, түздөн-түз суу бөлгүчтөрүндө жана калк жыш жайгашкан өрөөндөрдө “асылып” турган уран калдыктары (уран казып алуунун натыйжасында пайда болгон).

29. Кыргызстандын 2014-2024-жылдарга биологиялык ар түрдүүлүктү сактоонун артыкчылыктары Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча учурдагы стратегиялык планды эске алуу менен иштелип чыккан. Бул артыкчылыктар төрт стратегиялык максатка багытталган: 1) 2020-жылга чейин биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо маселелерин мамлекеттик органдардын жана коомдук уюмдардын ишине интеграциялоо; 2) биологиялык ар түрдүүлүккө таасирин азайтуу жана аны туруктуу пайдаланууга көмөк көрсөтүү; 3) экосистемаларды жана түрлөрдүн ар түрдүүлүгүн коргоосун жана мониторингти өркүндөтүү; жана 4) биологиялык ар түрдүүлүктү жана экосистемалык кызмат көрсөтүүлөрдүн социалдык маанисин жогорулатуу, экосистеманын

туруктуу кызматтарынан жана салттуу технологиялардан пайданы жогорулатуу.

30. Биологиялык ар түрдүүлүккө байланыштуу көптөгөн карама-каршы мыйзамдар жана мыйзамдарда чоң жетишпегендиктери бар болсо да, бара-бара жакшыртуулар болуп жатат. Өлкөдө генетикалык ресурстарга жеткиликтүүлүк боюнча мыйзамдарды түзүү боюнча иштер жүрүп жатат. Кыргызстан Генетикалык ресурстарга жетүү жана пайда бөлүшүү боюнча (ABS) Нагоя протоколунун катышуучусу болуп саналат.

31. Кыргызстан 2006-жылы түзүлгөн Туруктуу өнүгүү үчүн айлана-чөйрөнү коргоо боюнча Борбордук Азиялык алкактык конвенцияга кол койгон. Ал ошондой эле жерди башкаруу боюнча Борбор Азия өлкөлөрүнүн демилгесинин (CACILM) катышуучусу болуп саналат, ал жердин деградациясына каршы күрөшүүгө жана өлкөнүн жаратылыш ресурстарын, анын ичинде биологиялык ар түрдүүлүктү сактоону туруктуу башкарууга багытталган демилге.

ТҮРКИЯ

32. Түркия Азия менен Европанын континенттеринде жайгашкан, түндүгүндө Кара деңиз, батышында Эгей деңизи, түштүгүндө Жер Ортолук деңизи менен курчап турат. Түркиянын ички сууларын түзгөн 33 дарыя, 200 табигый көл, 159 тосмо суу сактагычы жана 750 жасалма көл бар. Түркиянын жайгашкан жери, тоолору жана үч деңиз менен курчалган болушу жер үстүндөгү, таза тузсуз суу жана деңиз биологиялык ар түрдүүлүгүнүн жогору болушуна алып келди. Түркиянын топографиясы өтө кыска аралыкта экологиялык факторлор абдан өзгөрүп турган олуттуу ар түрдүүлүктү көрсөтөт. Түркия дүйнөдөгү 34 биологиялык ар түрдүүлүктүн үчөөсү: Кавказ, Иран-Анадолу жана Жер Ортолук деңизи менен дээрлик толугу менен камтылган жалгыз өлкө.

33. Бул өзгөчөдөй экосистема жана жашоо чөйрөсүнүн түрдүүлүгү олуттуу ар түрдүүлүккө алып келди. Түркиянын фаунасынын биологиялык ар түрдүүлүгү башка мелүүн климаттык өлкөлөрдүн биологиялык ар түрдүүлүгүнө салыштырмалуу кыйла жогору. Бүткүл Европа континентинде 15535 гимноспермдүү жана ангиоспермдүү өсүмдүк түрү болсо, бир гана Анадолуда бул санга жакын (12 141) түрдүн бар экени белгилүү, бул түрлөрдүн үчтөн бир бөлүгү Түркияга таандык. Географиялык аймактардан Чыгыш Анадолу жана Түштүк Анадолу, фитогеографиялык аймактардан Иран-Туран жана Жер

Ортолук деңиз аймактары эндемикалык өсүмдүктөрдүн түрлөрүнө бай. Бардыгы болуп 13404 таксону аныкталган. Алардын ичинен 12141 (кан тамыр өсүмдүктөр) флора таксондору жана 1263 фауна (сүт эмүүчүлөр, канаттуулар, тузсуз суу балыктары, сойлоп жүрүүчүлөр жана амфибиялар) таксондору. Биологиялык ар түрдүүлүктүн инвентаризациясынан 428 жергиликтүү эндемикалык таксон жана 3275 эндемикалык таксон аныкталган. Түркияда 80 000гө жакын жаныбарлардын түрү бар деп болжолдонууда. Бүгүнкү күнгө чейин аныкталган омурткалуу жаныбарлардын жалпы саны 1500гө жакын; 100дөн ашуун түрү эндемикалык. Мындан тышкары биздин өлкөнүн деңиздеринде балыктын 550гө жакын түрү, ички сууларыбызда жарымынан көбү эндемик болуп саналган 400гө жакын тузсуз суу балыктарынын түрү бар. Түркиянын флорасы маанилүү өрчүтүлгөн түрлөрүнүн (мисалы, буудай, арпа, нокот, жасмык, мисте ж.б.) көптөгөн жапайы түрлөрүн, көптөгөн чарбалык мааниге ээ жыгач, дары-дармек, жыпар жыттуу, өнөр жай жана декоративдүү өсүмдүктөрдү камтыйт. Жер түрлөрүнүн, жапайы өсүмдүктөрдүн жана башка жапайы өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн бул бай генетикалык ресурстары айыл чарба өндүрүшүн жакшыртуу жана жаңы булактарды киргизүү үчүн маанилүү сапаттардын жаңы булактарын камсыз кылууну улантууда.

34. Түркиянын айыл чарба биологиялык ар түрдүүлүгүнө болгон негизги басымдарга төмөнкүлөр кирет: айыл чарба жерлерин туруктуу эмес пайдалануу; сугаруу жана жер иштетүүнүн эффективдүү эмес ыкмалары; айыл чарба продукциясын ылайыксыз пайдалануу; жергиликтүү түрлөрдү чарбалык мааниси бар чет өлкөлүк түрлөр менен аргындаштыруу; жер каттоо жана кадастр аймактарындагы кемчиликтер. Талаа экосистемасына коркунучтар инфраструктуралык жана жер үстүндөгү иштердин кыйратуучу таасири, чарбалык маанидеги өсүмдүктөрдүн ашыкча жыйналышы, токойду туура эмес жана ылайыксыз кыюу жана ашыкча жаюудан турат.

Адамдардын негизги керектөөлөрүн, өзгөчө тамак-ашка болгон муктаждыктарын канааттандыруунун эң маанилүү фактору – бул жашоо ресурстарын туруктуу пайдалануу. Өндүрүлгөн бардык айыл чарба продукциялары өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын түрлөрүнүн жапайы туугандарына негизделген. Дүйнөнүн айыл чарба аймактарынын жана суу ресурстарынын тез булганышы адамдар жакынкы келечекте азык-түлүк коопсуздугуна дуушар болорун көрсөтүп турат. Бүгүнкү күндө көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө жогорку түшүмдүү жана сапаттуу сортторду өнүктүрүү боюнча изилдөөлөр көбөйүп жатканы

байкалууда. Бул өнүгүүлөрдүн жарыгында өлкөлөрдүн биологиялык ар түрдүүлүгү, өзгөчө генетикалык ресурстар жагынан чоң күчкө айланууда. Анткени жапайы тиричилик ресурстары экологиялык басымга чыдамдуу жана өндүрүштүк потенциалы жогору сортторду чыгаруу үчүн колдонулат. Азык-түлүк жана айыл чарбасы үчүн маанилүү болгон жана азайып бара жаткан жандуу ресурстар бүгүнкү күндө бир өлкөнүн ээ боло турган маанилүү жаратылыш ресурстарынын катарына кирет. Бул контекстте Илгаз Тоо улуттук паркынын флорасында эндемикалык жана эндемикалык эмес, жоголуп бара жаткан түрлөрдүн туруктуулугун камсыз кылуу максатында топурак жана жер параметрлеринин ортосундагы байланышты аныктоо долбоору Айыл чарба жана токой чарба министрлиги (MAF) тарабынан токтотулду.

Сууну пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында, бул контекстте ирригациялык системаларды өркүндөтүү боюнча илимий-изилдөө иштери жүргүзүү аркылуу, басымдуу сугат системалары MAF тарабынан колдоого алынат.

Мындан тышкары, SuET - MAF тарабынан иштелип чыккан Сугат чечимдерин колдоо программасы фермер/ишкана сугат программасын туура пландаштыруу үчүн колдонууга киргизилген. Бул жерде MAF SuTEAM – Ирригациялык технологияларды изилдөө жана өнүктүрүү борборун түзүү боюнча ишин улантууда, бул дүйнөдөгү бир нече өлкөлөрдө үлгү болгон, бул жерде ата мекендик жана улуттук ирригациялык жабдуулар иштелип чыгып, ар кандай сыноолор жана анализдер жүргүзүлөт.

35. Табигый ресурстарды колдонбогон, биологиялык ар түрдүүлүктү жана жаратылыш экосистемаларын сактоого салым кошкон, климаттын өзгөрүшүнө туруктуулук берген жана күчтүү социалдык келечек үчүн азык-түлүк системасын түзүүнү максат кылган 2022-жылы күчүнө кирген Анадолу талааларынын экосистемаларынын климаттын өзгөрүшүнө экосистемага негизделген адаптация стратегиясы.

36. Биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо боюнча Улуттук стратегия жана иш-аракеттер планы (БУСИП) 2001-жылы Айлана-чөйрөнү коргоо экс министрлигинин координациясында Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенцияны ишке ашыруу үчүн колдонмо катары кызмат кылуу жана башка милдеттенмелер менен шайкеш жана биологиялык ар түрдүүлүктү жоготуудан келип чыккан милдеттерди чечүүдө максатында даярдалган. Бирок, улуттук жана эл аралык шарттардын жана тенденциялардын өзгөрүшү 2001-жылдагы Улуттук стратегияны кайра карап чыгууну талап кылды. Демек, 2007-жылы Улуттук банктын

программасы мурдагы Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарба министрлигинин координациялоочу ролу астында биргелешкен ыкма аркылуу жаңыртылган. 2011-2020-жылдарга Биологиялык ар түрдүүлүктүн стратегиялык планы кабыл алынгандан кийин, 2018-2028-жылдарды камтыган Улуттук стратегиялык планды толуктоочу жана Айчи максаттарына (Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча иш-аракеттердин улуттук планы) ылайык Айыл чарба жана токой чарба министрлигинин координациялоочу ролу астында жаңы улуттук милдеттер жана иш-аракеттер даярдалды. Түркия алдыдагы 10 жыл ичинде Түркиянын биологиялык ресурстарын сактоо жана туруктуу пайдалануу, пайдаларды адилеттүү жана тең бөлүшүү үчүн даярдалган NBSAP (2007-2017) жана NBAP (2018-2028) максаттарына ылайык генетикалык ресурстарды пайдалануудан келип чыккан изилдөөлөрдү улантат.

37. Айлана-чөйрөнү жана токой чарба министрликтин (MEF) жана анын биригишкен компанияларынын милдеттери айлана-чөйрөнү жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана туруктуу пайдалануу менен байланышкан саясатты иштеп чыгууну, ар кандай статустагы өзгөчө корголуучу аймактарды аныктоону жана башкарууну, пландарды жана программаларды иштеп чыгууну жана ишке ашырууну, бул чөйрөдө иш-чараларды ишке ашырууну жана түрдүү институттардын ортосунда координацияны камсыз кылууну камтыйт. Бул милдеттер жана жооптуулуктар Министрликтин борбордук жана облустук бөлүмдөрү жана ага караштуу уюмдар аркылуу жүзөгө ашырылат. Түркияда генетикалык ресурстар менен байланышкан салттуу билимдер бүтүндөй Түркия боюнча чогултулуп, Биологиялык ар түрдүүлүктү башкаруу системасына байланышкан салттуу билимдерге жазылат. Жазылган маалыматтар биологиялык ар түрдүүлүктүн негизинде өнүмдөрдү иштеп чыгуу үчүн тиешелүү мекемелердин жана уюмдардын изилдөөчүлөрүнө жеткиликтүү болот. Демек, интеллектуалдык менчик укуктары корголот жана жогорку кошумча нарк менен генетикалык ресурстардын негизинде продуктуларды иштеп чыгуу боюнча изилдөө иш-чараларына көмөктөшөт.

38. Түркиядагы биологиялык ар түрдүүлүктүн учурдагы абалын жана прогрессин көзөмөлдөө жана биологиялык ар түрдүүлүккө тиешелүү маалыматтарды коргоо иш-чараларында дагы эффективдүү пайдалануу үчүн «Noah's Ark» аттуу улуттук маалымат базасы жана Биологиялык ар түрдүүлүктү көзөмөлдөө Бөлүмү түзүлдү. Түркиянын бардык облустарынан алынган биологиялык ар түрдүүлүктү инвентаризациялоо маалыматтары Noah's Ark улуттук биологиялык ар түрдүүлүк маалымат

базасына киргизилип сакталды. Ошентип, Түркиянын биологиялык ар түрдүүлүк маалыматтары таблица, графика жана карталардын негизинде маалымат базасы аркылуу суралып, Түркиянын биологиялык ар түрдүүлүгүнүн корголушу жана туруктуулугу үчүн боло турган өзгөрүүлөр көзөмөлдөнөт. Бул контекстте корголуучу аймактарга карата жетишпегендиктерди талдоо боюнча да иштер башталды. Жаратылышты коргоо жана ресурстарды туруктуу башкаруу үчүн зарыл болгон укуктук жана институционалдык базасы кайра каралып, ошондой эле жеткиликтүүнү жана пайданы бөлүшүү боюнча жоболорду камтыган «Биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жөнүндө мыйзам долбоору» даярдалган. Эксплуатацияланган токойлордун биологиялык ар түрдүүлүгүн бир аз натыйжалуу сактоону камсыз кылуу максатында Токойлорду башкаруу жөнүндө Жобого өзгөртүүлөр киргизилди. МАФ алдындагы Айыл чарба изилдөөлөр жана саясаттар боюнча башкы директорлук (TAGEM) тамак-аш жана айыл чарбасы үчүн генетикалык ресурстарды сактоо жана туруктуу пайдалануу үчүн да жооптуу. Суудагы биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана туруктуу пайдалануу боюнча изилдөөлөрдү МАФтын Балык чарба жана аквакультура башкы башкармалыгы жүргүзөт.

39. Түркия 2024-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун Биологиялык ар түрдүүлүк Конвенциясынын (UNCBD) Тараптардын 16-конференциясын (COP 16) өткөрөт жана эки жылдык төрагалык милдетин аткарат. COP 16 2020-жылдан кийинки Глобалдык биологиялык ар түрдүүлүк алкактарын (GBF) ишке киргизүү боюнча маанилүү бир конференция болот. (ТУУЖ сунушу)

40. Глобалдык биологиялык ар түрдүүлүктүн күн тартибинде болуп жаткан окуяларга көңүл буруп, Конвенциянын жоболорун ишке ашыруу жана COP 16 төрагалыгынын алкагында ишти натыйжалуу жүргүзүү максатында Айыл чарба жана токой чарба министрлиги тарабынан Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Улуттук Координациялык Кеңеш түзүлгөн. (ТУУЖ сунушу)

III. ТҮРКПА МҮЧӨ МАМЛЕКЕТТЕРДИН КЫЗМАТТАШТЫГЫ ЖАНА КОРУТУНДУ

41. Биологиялык ар түрдүүлүк – жашоо сапатынын эң маанилүү факторлорунун бири, азыркы жана келечек муундардын бакубатчылыгынын негизи. Ошондуктан жаратылыш ресурстарын

эффективдүү пайдалануу, аларды сарамжалдуу пайдалануу – экономиканы өнүктүрүүнүн жана айлана-чөйрөнү коргоонун негизги шарты болуп саналат.

42. 1992-жылы кол коюлган Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө Конвенция биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, анын компоненттерин туруктуу пайдалануу жана генетикалык ресурстарды пайдалануудан келип чыккан пайданы адилеттүү жана тең бөлүштүрүү боюнча олуттуу кадам болуп саналат. Анын үстүнө эл аралык коомчулук биринчи жолу жаратылышты сактоого тармактык эмес, комплекстүү мамилени кабыл алды. Конвенция биологиялык ар түрдүүлүктү жана биологиялык ресурстарды этика, экономикалык пайда жана адамзатты сактап калуу үчүн сакталышы керек деп тааныйт.

43. БУУнун Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Конвенциясынын Тараптардын 15-конференциясы (COP 15) биологиялык ар түрдүүлүк боюнча 2020-жылдан кийинки Глобалдык алкактыкты (Кунмин-Монреал Глобалдык Ар түрдүүлүк алкактары, GBF) кабыл алынышына алып келди, бул биоартүрдүүлүктү жоготууга жана экосистеманы калыбына келтирүүгө байланышкан маселелерди чечүү максатында 23 милдети аныкталган биологиялык ар түрдүүлүк боюнча маанилүү келишим болуп саналат. (ТУУЖ сунушу)

44. ТүркПА мүчө мамлекеттер Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча конвенциянын катышуучулары болуп саналат. Учурда Конвенцияга 196 тарап катышууда. ТүркПА мүчө мамлекеттер ошондой эле Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Конвенциянын Биологиялык коопсуздук боюнча Картахена Протоколунун катышуучулары болуп саналат. Мүчө өлкөлөр биологиялык ар түрдүүлүккө байланыштуу көптөгөн платформаларда кызматташат.

IV. КОРУТУНДУ

45. Көрүнүп тургандай, ТүркПА мүчө мамлекеттердин айлана-чөйрөнү коргоо максаттарын колдоо үчүн бир нече маанилүү мыйзамдар, укуктук документтер жана мамлекеттик программалар өлкөлөрдүн экологиялык абалын жакшыртуу максатында иштелип чыгып бекитилди, алардын баары европалык мыйзамдардын талаптарына жооп берет.

46. Белгилей турган нерсе, ТүркПА мүчө мамлекеттердин айлана-чөйрөнү коргоону жогорулатуу максатында эл аралык уюмдар жана өнүккөн өлкөлөр менен байланышты кеңейтүүсү биологиялык ар

түрдүүлүк тармагындагы саясатынын негизги багыттарынын бири болуп саналат.

47. Биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо маселелери боюнча калктын маалымдуулугун жогорулатуу зарыл.

48. ТүркПА мүчө мамлекеттер өздөрү мүчө болгон эл аралык уюмдардын алкагында жана өнөктөш болгон эл аралык келишимдердин алкагында тиешелүү тармактарда кызматташа алышат.

49. ТүркПАнын Айлана-чөйрө жана табигый ресурстары боюнча Комиссиясы түзүлгөндөн бери биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо менен маанилүү байланышы бар экологиялык маселелер боюнча Комиссиянын 7 жыйыны жана 5 семинары өткөрүлдү.

50. Жогоруда аталган Комиссиянын жыйындарынын жана семинарларынын сунуштары ТүркПА мүчө өлкөлөр айлана-чөйрөнү коргоо жана биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо маселелерин чечүүгө жана аларды чечүү жолдорун табууга абдан кызыкдар экенин баса белгилейт.

51. ТүркПА мүчө өлкөлөр үчүн бул маселе боюнча өз ара кызматташууга кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Семинарлар же конференциялар, тажрыйба алмашуу программалары сыяктуу биргелешкен иш-чараларды жана акцияларды өткөрүү аркылуу бул алардын өз ара аракеттенүүсүн кеңейтүү, элдеринин бакубатчылыгы үчүн, ошондой эле региондун кызыкчылыгы үчүн кызматташууну чыңдайт.